

**A TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN
TANULMÁNYOK
A 70 ÉVES GECSÉNYI LAJOS TISZTELETÉRE**

Szerkesztették:

Baráth Magdolna
Molnár Antal

Budapest–Győr

2012

Balogh Margit

„A BÍBOROS MÁR NEM LAKIK NÁLUNK” *Mindszenty József bíboros érsek távozása a budapesti amerikai nagykövetségről (1971. szeptember 28.)*

Az 1969 és 1973 között Budapesten szolgált Alfred Puhan amerikai nagykövet kiemelt feladatul kapta, hogy oldja meg az 1956. november 4. óta a követség épületében tartózkodó Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek helyzetét, ami az évek alatt mind terhesebbé vált és megterhelte a két ország kapcsolatait.¹ A kérdésben érintettek közül három fél – az Egyesült Államok, Magyarország és a Szentszék – a különböző variációk közül ideális megoldásnak a bíboros külföldre távozását tekintette, de az ez irányú törekvések addig rendre zsákutcába jutottak. Az amerikaiak kivártak, az operatív lépéseket másoktól várták, a magyar politikusok viszont visszatérően azzal az utasítással mentek a különböző államközi tárgyalásokra, hogy a Mindszenty-kérdést nem kell felvetni, a Vatikán pedig nem kívánt parancsszóval élni. A megoldás kulcsa Mindszenty kezében volt, ám ő maga még nem döntötte el, ki akarja-e nyitni a kaput a távozáshoz.

Az ambiciózus diplomata már az első adandó alkalommal szóba hozta a magyar félnek ennek „a makacs, merev öregembernek” az ügyét, „akivel nem lehet mit kezdeni”.² Az elmarasztaló vélemény már az első beszélgetések után kialakult benne. „Mindszenty világa, ahogy beszélgetéseinkből kiderült, nagyrészt a Rákosi Magyarországáról alkotott képből és az Amerikából rendszeresen küldött magyar emigráns sajtó olvasásából állt össze. A biztonság kedvéért átnézte a Neue Zürcher Zeitungot és a Die Pressét, valamint a Herald Tribune párizsi kiadását. Ugyanakkor véleményeiből nyilvánvaló volt, hogy csak azt olvasta el, amit akart: vagyis, ami nem változtatta meg már kialakított koncepcióját a világról, amelyben éltünk” – írta róla visszaemlékezéseiben.³ Kiemelt feladatának a magyar kormány álláspontjának megváltoztatását tekintette. Az

¹ Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMAE), Série: Europe 1961–1970, Saint-Siège, dossier: 77, Cardinal König, Kardinal Mindszenty. Raymond Gastambide budapesti francia nagykövet jelentése. Budapest, 1969. június 10–11. és július 10.

² *Szatucsek Zoltán: Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty sorsáról 1970–1971-ben. Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból.* Szerk.: Majtényi György-Ring Orsolya. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2002. 20–35.

³ *Alfred Puhan: The Cardinal in the Chancery and Other Recollections.* Vantage Press, New York, 1990. 185–214. Magyarul részlet:http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/199904/a_mindszenty_sztori (Letöltés dátuma: 2012. január 9.)

indokoltnál rosszabb egészségi állapotban festette le magyar kollégáinak, akiket láthatóan nyugtalanított Mindszenty esetleges halála, és ismét a temetés részleteivel kezdtek foglalkozni. Nyilvánvaló volt, hogy az eset nem tenne jót a kormány hitelének, ráadásul könnyen megfogalmazódott volna a világ vádja: a kommunisták meggyilkolták Mindszentyt. Puhan még nagyobb „csalit” is bevett: kifejtette, hogy Mindszenty sorsának a rendezése olyan lépés lehetne, amely az amerikai közvélemény szemében elegendő okot adhatna a *koronaékszerek visszaszolgáltatására*.⁴ A tárgyalásokat végül nem terhelték meg a magyar Szent Korona és a többi ékszer visszaadásával, de felcsillantására még a legvonalasabb magyar kommunista politikusok is felfigyeltek, hiszen a szent korona az állam folytonosságát és a nemzet szuverenitását szimbolizálta, vissza kerülése a Kádár-rezsim teljes erkölcsi elismerését jelentette volna.

Az idő kereke még érdemi előrelépés nélkül, de már a változás reményével fordult át egy újabb évtizedhatáron. Giovanni Cheli, a magyar ügyekkel foglalkozó vatikáni tanácsos 1971 legelején azzal kereste meg a római magyar nagykövetséget, hogy a Vatikán folytatni kívánja az előző évi tárgyalásokat, amikor főleg személyi kérdésekről esett szó, ám sem a vatikáni diplomaták, sem a magyar párthivatalnokok nem említették egymásnak Mindszenty nevét – immár 1967 ősze óta.⁵ Időközben azonban egy szokatlan eset történt: a vatikáni fél ugyanis a Rómában tartózkodó Ijjas József kaloccai érseknek átadott egy Jean Villot vatikáni államtitkár által aláírt dokumentumot, amelyben három prominens békepapra 1957-ben kimondott kiközösítést feloldotta,⁶ és a magyar püspöki karra bízta, hogy a papok politikai tevékenységének tilalma alól a jövőben felmentést adjon. Ám a hozzáfűzött záradék szerint a döntést csak akkor lehet nyilvánosságra hozni, amikor azt a Szentszék kifejezetten megengedi.⁷ A magyar fél a kommunista hatalom iránt lojális, vezető békepapok kiközösítésének visszavonását eddig hiába kérte, ahogy a vatikáni fél sem remélhette az egyházi állások betöltését szabályozó 1957. évi 22. törvényerejű rendelet módosítását. Attól kezdve viszont, hogy a Szentszék bizonyította hajlandóságát a dekrétum visszavonására, a magyar politika a záradék feloldásának elérésére koncentrált. Érdekeltsége is ezért fog élnékülni a Mindszenty-ügy megoldásában, még ha látszólag nem is kötötték össze a cserealap elemeit (kiközösítés feloldása, törvényerejű rendelet módosítása és a bíboros kiengedése).

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-j-1-00361/31/1969. USA TÜK, 10. doboz. Nagy János washingtoni magyar nagykövet feljegyzése Alfred Puhannal folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1969. augusztus 14. A feljegyzés teljes szövegét közli Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009. 535–537.

⁵ MOL XIX-A-21-d-0022-1/1971. Az Állami Egyházügyi Hivatal feljegyzése Óvári Miklósnak, az MSZMP KB titkárának a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokról, 1971. február 11.

⁶ A Zsinati Szent Kongregáció 1957. július 16-án felszólította a politikai szerepet (országgyűlési képviselőiséget) vállalt papokat, hogy hat hónapon belül mondjanak le. A tiltás ellenére három békepap – Beresztóczy Miklós, Máté János és Horváth Richárd – nem vált meg mandátumától, így őket 1958 februárjában a Vatikán kiközösítéssel sújtotta. Az ő kiközösítésük megszüntetéséről volt szó. Lásd Acta Apostolicae Sedis 49. (1957) 637. és 50. (1958) 118.

⁷ MOL XIX-A-21-d-0022/2/1971. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottságnak a magyar–vatikáni tárgyalásokkal összefüggő néhány egyházipolitikai kérdésről, 1971. április 14.

A 80. életéhez közeledő Mindszenty ügyének megoldásához – részben az amerikai kormány sürgetésére – VI. Pál pápa személyes közbelépése is kellett. A két világhatalom közötti feszültség enyhülése és a békés egymás élés egyik apró következményeként és jeleként 1971. április 16-án VI. Pál – hivatalosan természetesen nem Mindszenty sorsának rendezése miatt – személyesen fogadta Péter János magyar külügyminisztert, aki nem egy sablonos személy a politikai apparátusban, hiszen református lelkész és egy ideig püspök volt. Kommunista kormány hivatalban lévő tagja még nem részesült ilyen megtiszteltetésben. A társalgás négy szemkört, franciául folyt, s előbb olyan átfogó nemzetközi kérdéseket érintett, mint a béke és a leszerelés. Majd az 1964-es részleges megállapodás utáni magyar egyházi viszonyokról volt szó, amit a pártpropaganda a konszolidálódás időszakaként kommunikált, amelyben „a magyar katolikus egyház megtalálta helyét a szocializmusban”. A pápa legelső és legnagyobb horderejű kérdésként Mindszenty bíboros helyzetét említette, mondván, hogy „őneki évek óta ez egyik legnagyobb gondja”, de úgy gondolja, hogy a magyar kormánynak is.⁸ Mindszentyt „a történelem áldozatának” nevezte, akiről tudja, hogy „nagyon nehezen kezelhető ember, nagyon nehezen érthető meg sok ténykedése”. Péter János felkészülten reagált, ő is abnormálisnak jellemezte a helyzetet. A magyar külügyminiszter a „teljes csend” ígéretét várta, amire VI. Pál pápa azzal válaszolt, hogy „ennek nehéz eleget tenni”,⁹ ám végül bejelentette, hogy vállalja a magyar kormány részéről évek óta hiába kért feltételt: bármennyire Magyarországon is szeretne maradni Mindszenty, inkább kihoznák az országból, „valahol kolostorban helyezik el, és megfelelő egyházi rendszabályokkal, kellő súllyal megtiltják neki a nyilvános szereplést”.¹⁰ A külügyminiszter – vérbeli diplomataként – nem mutatott repeső örömet, csupán bárminemű konkrét javaslat „jóakarató tanulmányozásáról” biztosította a pápát, holott az elhangzott ígéret teljes diplomáciai sikert jelentett.

S ettől kezdve tényleg felgyorsultak az események.¹¹ 1971. május 3-án a tárgyalások folytatására Giovanni Cheli és Gabriel Montalvo vatikáni tanácsosok Budapestre érkeztek. Egyelőre nem hoztak új ajánlatokat, de két-három héten belül megoldást akartak találni. Eredményül 1971. május 21-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és a Magyar Katolikus Püspöki Kar – valamint ugyanekkor a református és az evangélikus egyház, valamint az izraelita felekezet – között megállapodás született az egyházi állások betöltéséről

⁸ Mindszenty és a hatalom. Szerk. Ólmosi Zoltán. Budapest, 1991. 139. XXV. sz. dokumentum. Péter János külügyminiszter jelentése az MSZMP Politikai Bizottságának. Budapest, 1971. április 19.

⁹ Edward C. Keefer (főszerk.), James E. Miller, Douglas E. Selvage, Laurie Van Hook (szerk.): Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972. Vol. XXIX. United States Government Printing Office, Washington D. C., 2007. 276. Távirat az amerikai nagykövetségről a külügyminisztériumnak. Budapest, 1971. május 14.

¹⁰ Mindszenty és a hatalom. I. m. 140. XXV. sz. dokumentum. Péter János külügyminiszter jelentése az MSZMP Politikai Bizottságának. Budapest, 1971. április 19. (Kiemelés a szerzőtől – B. Ma.)

¹¹ Az 1971-es év amerikai forrásaiból lásd Somorjai Ádám: „His Eminence Files.” American Embassy, Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen. Követségi Levéltár, 15 (1971). Budapest, METEM, 2008; Somorjai Ádám–Zinner Tibor: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai. Századok, 2010. 1. sz. 143–196.

szóló 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet módosításáról. Így, hogy az állam mindegyik érintett egyházzal megegyezett, elkerülte annak látszatát, mintha a Vatikán csikart volna ki bármit is, sőt ellenkezőleg, a megállapodásokat a „társadalmi fejlődés eredményének” állíthatta be. A módosítás mértéke csekély, de több, korábban előzetes állami engedélyhez kötött funkció esetében elegendő lett a bejelentés. Cserébe a Szentszék feloldotta a Villot-levél záradékát, azaz visszavonta az 1957-es kiközösítési dekrétumot. Ez az MSZMP értékelése szerint egyet jelentett a Mindszentyvel szemben álló, „haladó politikai vonalat követő” papok egyházi rehabilitálásával.¹² Formálisan a dekrétum visszavonása tehát nem volt előfeltétel Mindszenty kiengedéséhez, de kétségtelenül megalapozta azt. Csak Mindszenty *távozása után* hozták nyilvánosságra, nehogy megzavarják vele meggyőzésének – vagy inkább „megpuhításának” – lassú folyamatát. Az aggodalom nem volt alaptalan, de az időzítés miatt a sajtó és a közvélemény nagy része is egyszerű cserére gyanakodott, és megerősítve látta azt a sokat emlegetett kritikát, hogy Mindszenty személye akadályozza az egyház és az állam közti normális kapcsolatokat. Ráadásul az eljárás megalázóvá is vált, mert amíg a magyar pártállammal kollaboráló békepapok megkapták a feloldozást, addig a katolikus egyház börtönviselt főpapja erkölcsi elégtétel nélkül, csak egy utána dobott kegyelemmel hagyhatta el hazáját.

A kölcsönös engedeékenység után már valóban Mindszenty sorsa került terítékre. 1971. június 23-án VI. Pál pápa megbízásából ismét Budapestre jött Franz König bíboros érsek, majd a következő napon két újabb vatikáni küldött érkezett: Giovanni Cheli vatikáni tanácsos, a szentszéki „külügyminisztérium” kelet-európai osztályának vezetője, aki addig vajmi keveset foglalkozott a Mindszenty-kérdéssel, valamint Zágon József, az 1949 óta Rómában élő pápai prelátus, aki 1967-ben még maradásra buzdította a bíborost, ám már akkor racionális és méltó érvet is szolgáltatott neki hazája majdani elhagyásához.

Zágon és Cheli három alkalommal, június 25-én, 26-án és 27-én találkozott a nagykövetség épületében Mindszentyvel. A pápa kimondottan megtiltotta, hogy azt mondják Mindszentynek: ő sürgeti távozását.¹³ Tapintattal, mégis határozottan kellett eljárniuk úgy, hogy a végső döntést maga Mindszenty hozza meg. A tárgyalásokat vezető Zágon eszes és ügyes követnek bizonyult, a siker érdekében elhallgatta, hogy egyidejűleg az Állami Egyházügyi Hivatallal is tárgyal.¹⁴ Chelivel ellentétben – aki a pápának azt tanácsolta, hogy állítsa kész tények elé Mindszentyt, és egyszerűen rendelje Rómába¹⁵ – Zágon érvekkel

¹² Mindszenty és a hatalom. I. m. 151. XXVII. dokumentum: Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23.

¹³ „Cheli has confirmed this. He told the charge the Pope expressly forbade him and Zagon to quote him as urging Mindszenty to leave.” Richard Nixon Presidential Library and Museum – Yorba Linda, California (a továbbiakban: Nixon Library) National Security Council (NSC) Files, Country Files, Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Box 693. A budapesti amerikai követség 1107 sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 25.

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.9. R-8-009/1. 23. „Vecchio”. Feljegyzés, Budapest, 1971. szeptember 15.

¹⁵ Zágon József prelátus levelei Kada Lajoshoz: 1971. augusztus 8. és szeptember 10. Idézi *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004. 99., 115.

győzködte a bíborost. Méltatta Mindszenty hősiességét, majd épp ezen a ponton lendült át érvelésbe: vértanúsága kopik meg, ha továbbra is a követségen marad. „A világ feledékeny és a követségen való tartózkodást nehezen tudja az Egyházért való szükséges áldozatként értékelni – mondotta. Ezzel szemben a Szentatya olyan megoldásra gondol, mely Eminenciád áldozatát új fénybe helyezi, hogy a világ közvéleménye előtt erkölcsi jelentőségében még inkább növekedjék, érdemeiből semmit ne veszítsen, hogy példaképpül szolgáljon az egész Egyház számára.”¹⁶ Az általa felállított képzeletbeli mérleg egyik serpenyőjében az „elfeledett ember”, a másikban az egyházért szenvedett és újabb keresztet vállaló, mártír egyházfő képe állt. Mindszentynek arra a kérdésére, hogy milyen áron kellene elhagynia a követséget (esetleg hazáját), Zágon a következő négy feltételt ismertette: 1) Érintetlen marad Mindszenty esztergomi érseki és primási minősége, de az abból folyó jogok és kötelességek gyakorlását függessze fel, ne foglalkozzon az ország és az esztergomi főegyházmegye ügyeivel, ahol helyette a jövőben apostoli adminisztrátor kormányozna. 2) Hagyja el jelenlegi tartózkodási helyét, és „ha a körülmények úgy kívánják”, az országot is. Erről sem nyilatkozatot, sem körlevelet nem adhat ki. 3) Új helyzetében nem tesz olyan nyilatkozatot, amely zavarná az Apostoli Szentszék és a magyar kormány viszonyát, vagy sértené a magyar kormányt és a népköztársaságot. 4) Emlékiratait ne publikálja, azokat végrendeletben hagyja a Szentszékre.

Eleinte úgy tűnt, Mindszenty kész aláírni a dokumentumot, és egyetértve a Vatikán szándékával, hajlandó elhagyni az országot. Cheli maximálisan bízott is a sikerben, és azt hangoztatta, hogy ott-tartózkodásuk alatt ki kell csikarni a beleegyezését és egy konkrét dátumot a bíborosból, hiszen a pápát nem lehet megvártni. A nagykövetség dolgozói, akik jól ismerték Mindszentyt, kezdettől fogva kételkedtek abban, hogy ilyen alapvető kérdésben ennyire gyorsan elkötelezné magát, és tartottak tőle, hogy a vatikáni küldöttek túlzottan optimisták.¹⁷ Az emlékeztetőt Mindszenty végül mégsem írta alá, holott az pontosan rögzítette megjegyzéseit. Érseki és primási joghatóságának felfüggesztését Magyarország területére „élőszóval” vállalta, de kérte, hogy ezt írásban ne kapja meg senki, a bécsi Pázmáneum pedig – amely élete utolsó éveiben a lakhelye

¹⁶ National Archives and Records Administration Record Group (NARA RG) 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan nagykövetség levele John A. Bakernek az amerikai külügyminisztériumba, 1971. július 8., melléklet: Pro memoria a háromnapos (június 25–27.) megbeszélés első két napjáról; Mindszenty Alapítvány Levéltára (MAL) 061/a. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban”, 9. ő. e. Pro memoria gépelt másolata.; Ugyancsak az első két nap emlékeztetőjének szövegét magyarul közli *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája és Magyarország i. m. 89–95.

¹⁷ „Cheli and Zagon are both prudent men and their judgment as to the progress of their mission should be given due weight. At the same time, given what we know of the cardinal's views, they may have an overly optimistic reading on the situation. It is unlike Mindszenty to commit himself so quickly on so basic an issue...” („Cheli és Zágon mindketten bölcs emberek, és érdemes hitelt adni véleményüknek, hogy megítélésük szerint miként halad küldetésük. Ugyanakkor, ismerve a bíboros nézeteit, lehetséges, hogy túlzottan derűlátóan ítélik meg a helyzetet. Nem jellemező Mindszentyre, hogy ilyen gyorsan elkötelezze magát ilyen alapvető kérdésben...”) Nixon Library, NSC Files, Country Files, Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Box 693. A budapesti amerikai követség 1109 sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 27.

lesz – névleg a fennhatósága alatt maradjon. Mindszenty a „sede plena” („betöltött székkel”, vagyis fizikailag távol van ugyan érseki székétől, de egyházi jogilag betölti azt, tehát nincs üresedés) megoldást ellenezte, továbbra is az „impeditus” („akadályoztatott”) minőségéhez ragaszkodott. Mindszenty nyilván azért szerette volna, ha továbbra is „impeditus” megjelölést kap, mert abban a politikai akadályozottság is kifejeződik. A „sede plena” viszont neutrális, azt is jelentheti, hogy például gyógykezelésen tartózkodik külföldön, és azalatt apostoli adminisztrátor vagy káptalani helynök vezeti „sede plena” az egyházmegyét. Távozásáról nem kívánt semmiféle nyilatkozatot adni. Az elvárt hallgatással kapcsolatban kizárólag a Szentszék illetékességét fogadta el annak megítélésére, hogy véleménynyilvánításai vagy cselekedetei ártanak-e vagy sem a szentszéki–magyar kapcsolatoknak, de a Kádár-rendszer bármely politikusának vagy tisztviselőjének jogosultságát teljesen elvetette. Ráadásul ezzel a megjegyzésével Mindszenty áttételesen megígérte, hogy kerül minden olyasmit, amely keresztené a Szentszék lépéseit, miközben az a magyarországi egyházi helyzet javítására törekszik. Hogy a teljes szilenciumot is vállalta volna, arra csupán Cheli tanácsos szavai utalnak: „a bíboros már szavát adta, hogy nem beszél többé a magyar politikai helyzetről”.¹⁸ A bíboros kijelentése – függetlenül attól, hogy aláírta vagy sem az emlékeztetőt – eldönti azokat az utólagos kételeyeket, hogy tudott-e egyáltalán Mindszenty a hallgatásról mint feltételről. Láthatóan tudott, csak annak mélységét és tartalmát nem tárták – nem is tárhaták – fel előtte részleteiben, és tán ő maga sem gondolt bele, ezért érinti majd később oly érzékenyen az elvárással való szembesülés, és jelenti ki: tévedés arra következtetni, hogy ő kész lett volna publikációit és nyilatkozatait a kommunisták kívánságainak megfelelően egy előzetes cenzúrának alávetni.¹⁹

Az emlékiratok sorsát érintő negyedik pont sokkal inkább felzaklatta, mint az önként vállalt háttérbe húzódás. Az amerikaiak régóta úgy látták, a bíboros döntésében, hogy elhagyja a követséget és az országot, lényeges elem az a remény, hogy ily módon biztosíthatja emlékiratainak kiadását, és azzal nemcsak másfél évtized szellemi munkáját koronázná meg, hanem az elmúlt 23 év során tanúsított viselkedését is igazolhatná hívei előtt. Meglátásukat igazolják a fejlemények. Mindszenty, hogy enyhítse a publikálási tilalmat, megmutatta a kéziratot Zágonnak, aki – miután megismerkedett az emlékiratok tartalmával – már nem látta akadályát, hogy a szöveg egy jelentős része még a bíboros életé-

¹⁸ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 4337. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek, 1971. július 9. – Cheli ezt később is megismételte, amikor Mindszenty római tartózkodását értékelte: „Számukra az a leglényegesebb, hogy Mindszenty megtartsa a pápának tett ünnepélyes ígéretét (nem avatkozik a magyar egyházi ügyekbe, nem tesz semmit az ország érdekei ellen, nem nyilatkozik, nem publikál). Eddig a szavát tartja.” ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 96. „Vecchio”. Feljegyzés, Budapest, 1972. január 10. Tárgy: 1971. október 11-i római nagykövetségi távirat.

¹⁹ MAL 060. dosszié. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bécs, 1972. március 10. Közzétette németül *Adriányi, Gabriel: Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty.* Herne, 2003. 160–161. (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.) 102–106.

ben megjelenjen. Az engedékenységet egy *értelmezési zavar* magyarázza: az emlékirat fogalmán a bíboros életműve egészét értette, odasorolva történeti munkáját is, a diplomaták viszont csak a saját korának bemutatását személyes élet-történetén keresztül. Zágon ezért konstataálta döbbenet az emlékiratoknak mondott írások tüzetes áttekintése után, hogy azok a jelen leleplezése helyett jórészt a magyarországi katolikus egyház korai történetével foglalkozó szövegek, amikben különös hangsúllyal szerepel a középkor és a tatárjárás, ergo politikailag veszélytelenek. Zágon viszont csak Mindszenty Magyarország múltját összefoglaló életművének egy része láthatta, ugyanis Mindszenty akkor még nem készült el az utolsó, az 1945 utáni évekről és a saját hercegprímási működéséről szóló kötettel. Chelinek egyenesen az volt a benyomása, hogy az emlékiratok, mint olyanok, nem is léteznek.²⁰

Az emlékiratok kiadására irányuló bármilyen addigi próbálkozás kategorikus elutasítása miatt a bíboros pontosan tudta, hogy arra, legalábbis még az ő életében, csupán egyetlen lehetőség van: a kimenetel. Mindszenty így is csak súlyos lelki küzdelem árán hajolt meg a pápa óhaja előtt. De előbb még 1971. június 27-én levélben kérdezte meg Nixon amerikai elnöktől, maradhat-e tovább a követségen. Másnap pedig, a nyomásgyakorlás és az ígéretek vegyes elegyének engedve megírta döntését a pápának: bár szeretne Magyarországon maradni, de kész távozni a követségről és elhagyni az országot, amennyiben ez szolgálja legjobban az egyház érdekeit, és magára vállalja élete talán „legsúlyosabb keresztjét”, hogy számkivetésben folytassa vezeklését egyházáért és népéért.²¹ A pápának szóló levél a Cheli-Zágon látogatást követő *hirtelen és döntő változást* mutatja. Kulcsfontosságú az egész történetben, mert Mindszenty annyi megpróbáltatás után feladta álmát, hogy a rendíthetetlen helytállás szimbólumaként éljen és haljon hazájában, és győzött benne az egyházi engedelmesség. Lelkét azonban kétségek marcangolták, attól félt, hogy áldozata veszendőbe megy, és „hajótöröttként” kell távoznia. 15 évet töltött a budapesti amerikai követség épületében. Személye biztonságban volt, de teste-lelke száműzetésben. Az egyre idősebb és betegebb főpap nemcsak fizikai értelemben őrlődött fel, hanem szellemileg is elszigetelődött a valóságtól és a világtól. Vendég volt, szabad volt, mégis rab – mintegy ötezer-ötszáz napon át. Egy zárt közösségben élt, ahol nem viselkedhetett magánemberként, mert mindvégig tartotta magát ahhoz, hogy ő ott is az egyházat, sőt a nemzetet képviseli. És ezt a terhet tovább cipelte a vasfüggöny túlsó oldalára is.

²⁰ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 4337 sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek. 1971. július 9.

²¹ MAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban.” MFN 7903, L-2854. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Budapest, 1971. június 28. Gépelt másodlat latinul, rajta kézírással a dátum; uo. magyarul MFN 7904, L-2855. Korabeli közlése *L'Osservatore Romano*, 1971. szeptember 29.; részletét magyarul közölte *Békés Gellért*: Mindszenty bíboros Rómában. *Katolikus Szemle* (23. évf.) 1971, 3. sz. 193.; *Mindszenty József: Emlékirataim*. Szent István Társulat, Budapest, 1989. 476.; *Somorjai Ádám*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. *Documenta 1971–1975*. Az Apostoli Szentzsékek és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. *Tanulmányok és szövegközlések*. Pro manuscripto, Romae, 2007. magyarul: 106–107, latinul: 165–166.

A pápához írt levelet Mindszenty kivételesen lepecsételt, zárt borítékban kérte továbbítani, amit az amerikaiak meg is tettek. Nem meglepetés, hogy másolatban a szöveg mégis rendelkezésükre állt, és így – bár ahogy a nagykövet írta „nem vagyunk tapasztalt latinosok” – megtudták, hogy a bíboros egyebek közt azt írja benne: döntött, és elhagyja a követséget.²² Tizenöt éve vártak erre a beleegyezésre! A bíborost ismerve azonban még a távozása előtti napokban is bonyodalmaktól tartottak. Az elhatározást követő hetek levél- és táviratváltásai a bíboros hezitálásáról és az ebből fakadó követségi izgalmakról árulkodnak. Roppant kényes napok voltak ezek. Mindszenty hol az emlékirat-írás befejezéséhez szükséges időre hivatkozva, hol a biztonságos fuvarozására kért garanciára várva húzta az időt, és nem nevezte meg távozásának pontos napját. Ennek okára alighanem helyes magyarázatot adott a nagykövet, amikor azt jelentette, hogy „... a bíboros úgy gondolja, túlságosan elkötelezte magát, és most menekülni próbál. Közben megpróbál bizonyos feltételeket ránk erőltetni, nekünk azonban a terv szerint kell eljárunk, és egyesével kell megszabadulnunk a feltételektől.”²³

A pápa 1971. július 10-én *Animo penitus commoto tuas obsequii plenas litteras accepimus* kezdetű válaszlevelét a július 14. és 16. között ismét Magyarországon tárgyaló vatikáni megbízottak hozták el Mindszentynek. Megrendületen hagyta jóvá Mindszenty megfontolásait, és örömteli várakozását jelezte római megérkezéséig, de határidőt nem adott, és jövődőlő lakóhelyének megválasztását is az érintettre bízta.²⁴ Az amerikai elnök válasza – 15 év alatt Mindszenty leveleire ez volt a második – pár nappal később, 1971. július 14-én érkezett meg, tartalmát másnap ismertették Mindszentyvel, amely röviden arról szólt: törődjön bele sorsába.²⁵ Ebből nyilvánvalóvá vált a bíboros számára, hogy

²² FRUS Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972. I. m. 283. 1225Z sz. távirat a budapesti amerikai követségről az amerikai külügyminisztériumnak, 1971. június 29.

²³ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Távirat, 01337, 1971. július 26. Feladó: budapesti követség, Puhan. Téma: a bíboros emlékiratainak fuvarozása.

²⁴ MAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban” MFN 7906, L-2857. Eredeti, latin nyelvű levél, autográf. Szövegét faksimilében közzétette *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája és Magyarország i. m. 226–228., magyarul és németül közölte *Somorjai Ádám*: Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008. 116–117., 117–118.

²⁵ Nixon Library NSC Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74) 30123. Richard Nixon levele Mindszenty Józsefhez, Washington, 1971. július 14. Másolat aláírt eredetiről. Szövegét közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files”. I. m. 164–165. A levél utolsó bekezdése így hangzik: „Your decisions of the future are, of course, ones between yourself and the Vatican. I know that in reaching them you and His Holiness will be guided by your faith, by the interests of the Church, and by your concern for its ministry to the people of Hungary. I fully understand the difficulties involved in making your decision.” („A jövőjét illető megfontolások természetesen Önre és a Vatikánra tartoznak. Tudom, hogy a döntés meghozatalában Önt és Őszentségét a hit, az egyház érdeke és az Ön Magyarország népe iránti szolgálatát illető aggodalom fogja meghatározni. Tökéletesen megértem a döntés meghozatalában rejlő nehézségeket.”) Az elnöki levél korábbi verziójában ez az utolsó bekezdése eltér a véglegestől és így szólt: „As you prepare to leave the embassy at Budapest, I should like you to know that I fully understand the reasons that have prompted you to make this difficult and unselfish decision.” („Most, hogy a budapesti követségről való távozásra készül, sze-

immár nem kívánatos vendég a követségen, és rosszul számított, hogy az elnök válaszával csökkenteni tudja a Vatikán sürgetésének erejét. Nemigen tehetett mást, mint beleegyezni státusa megváltoztatásához, és *saját akaratából* kijelenteni: szeptemberben vagy legkésőbb októberben elhagyja a követséget, és Bécsbe költözik.²⁶

A bíboros végső feltételei a következők voltak: az ország elhagyása előtt meglátogathassa nagybeteg testvérét; a közvéleményt megfelelően tájékoztatásák, azaz távozását ne úgy értelmezzék, hogy a magyarországi egyház problémái megoldódtak; emlékiratai őelőtte érkezzenek meg Ausztriába.²⁷ Az amerikaiak haladéktalanul hozzá is kezdtek a bíboros iratainak kiszállításához, a legfontosabbakat már távozása előtt, szeptember 23-án Bécsbe küldték.²⁸ Ezzel biztosítékot is nyertek, nehogy Mindszenty az utolsó pillanatban megváltoztatása elhatározását, elképzelhetetlen volt ugyanis, hogy ne kövesse emlékiratait.

Giovanni Cheli és Angelo Sodano vatikáni megbízottak 1971. szeptember 6. és 8. között tárgyaltak a kormány illetékeseivel is. Mindenki feszülten várta a végeredményt. A füst szeptember 9-én szállt fel: a Szentszék nevében Cheli tanácsos, a magyar kormány részéről Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke aláírták Mindszenty távozásáról a megállapodást. Az éveken át körüljárt három magyar követelés – Mindszenty szilenciumot fogad, lemond érseki címéről és kegyelmet kér, amelyek egyikét sem vállalta a bíboros – meglehetősen felpuhult. A feltételek feltételére, a *bíboros magatartásával* kapcsolatos „garanciákra” a Szentszék adott biztosítékot: Mindszenty József bíboros, miután elhagyta Magyarországot, tartózkodni fog attól, hogy beavatkozzék a magyar katolikus egyház ügyeibe, ellenségesen nyilatkozzék a Magyar Népköztársaságról vagy tevékenykedjék annak kormánya ellen.

A többi, addig feloldhatatlannak tűnő ellentéteket is sikerült feloldani. Az egyik ilyen az *amnesztia* volt. Sem Mindszenty, sem a Szentszék nem kérte, azaz elismerték volna az 1949-es ítélet jogosságát. Az állam viszont nem rehabilitálta, csupán kéretlenül megajándékozta az amnesztiával, mert a Magyar Népkö-

retném, ha tudná, hogy teljességgel megértem, miért kényszerült erre a nehéz és önzetlen elhatározásra.”)

²⁶ Nixon Library NSC Files, Country Files, Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Box 693. 1450Z. sz. távirat a magyarországi nagykövetségtől a washingtoni külügyminisztériumnak, Budapest, 1971. július 16.

²⁷ Pro memoria, felvéve Budapesten az amerikai nagykövetség épületében, 1971. július 14. Fénymásolatban közétette *Mészáros Tibor*: A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975). S. a. r. Hetényi Varga Károly Abaliget, 2000. 185–187. V. ö.: Keefer, Edward C. (főszerk.)–Miller, James E.–Selvage, Douglas E.–Van Hook, Laurie (szerk.): Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean Vol. XXIX, 1. Washington D. C., 2007. 288–289:288. Memorandum Helmut Sonnenfeldtől, a Nemzetbiztonsági Tanács részéről az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának, Henry Kissingernek. Washington, 1971. július 23.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 01254 számú távirat a budapesti amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a római nagykövetségnek. 1971. július 15.

²⁸ Az iratok és könyvek következő részletét október 30-án, a harmadik és egyben utolsó adagot november 9-én juttatták ki, ennek amerikai forrásaira lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files.” i. m. kivált a 247, 252–253, 284–285, 288, 293, 295. számú dokumentumokat.

köztársaság Elnöki Tanácsa *saját elhatározásából* részesítette kegyelemben, vagyis eltörölte életfogytiglani börtönbüntetésének hátralévő részét, de a pert és az ítéletet továbbra is törvényesnek tekintette, és ebben 1990-ig nem is volt változás.

Módosult az *érseki címmel* kapcsolatos, Mindszenty kiengedésében kezdettől fontos szerepet játszó követelés is. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. július 23-i ülése elé terjesztett határozati javaslata szerint „nem igényeljük, hogy Mindszenty elutazása előtt lemondjon esztergomi érseki, illetve primási tisztről, elvárjuk viszont – s itt következik az újdonság! –, hogy a Szentszék tegyen kötelező ígéretet – legalább a gentlemen's agreement alapján arra –, hogy legkésőbb 1972. március végéig, amikor Mindszenty betölti 80. évét, nyugdíjba helyezik, és felmentik érseki és ezzel járó primási tiszte alól.”²⁹ A távozás pillanatában valóban nem bolygatták a bíboros által birtokolt megbízatásokat és méltóságokat. A megállapodásban a Szentszék minden konkrétum nélkül, csak egy ködös ígérvényt adott arra, hogy „alkalmas időpontban” – és persze ilyennek látszott a 80. életév betöltése – intézkedni fog, hogy Mindszenty formálisan is lemondjon az esztergomi érseki székről. A lemondatás vagy felmentés tehát borítékolva volt, de csak egy jövőbeni, lebegtetett határidővel. Titokban talán arra gondoltak, hogy majd az idő – tekintve Mindszenty életkorát – megoldja a kérdést? Azt viszont egyértelműen vállalta a Szentszék, hogy Mindszenty távozása után a működő püspökök közül egy „sede plena” – a széktől távol lévő ordinárius helyére – apostoli kormányzót nevez ki, ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyekkel egy megyéspüspök rendelkezik. Az esztergomi főegyházmegye kormányzását illetően ezt nemigen értelmezhetjük másként, mint a status quo fenntartását közös megegyezéssel, hiszen 1950. augusztus 16-tól – kisebb időszakot leszámítva – apostoli kormányzók vezették a főegyházmegyét. A magyar kormány mindezekért cserébe hozzájárult, hogy Mindszenty József 15 év után elhagyja Magyarország területét.

Zágon József prelátus az utazás előkészítése miatt érkezett ismét Budapestre. Eredetileg szeptember 27-ére tűzték ki az utazás napját, de Mindszenty újból alkudozni kezdett, és hosszabb időt kért Zágontól az utazásra való lelki és technikai felkészüléshez. A preláthusra hárult a helyzet megoldása. Szeptember 16-án Bécsbe utazott, és ott telefonon újabb utasításokat kért Casarolitól.³⁰ A kudarc miatt kész volt megbízatásáról lemondani, ám Budapestre a pápának azzal az üzenetével térhetett vissza, hogy Mindszentyt a Szent Szinódus megnyitása, szeptember 30. előtt Rómába várja. Csupán az üzenet formája tisztázatlan: pápai távirat vagy államtitkári levél, mert a források mindkettőt említik.³¹ A magyarok nem láttak a sürgetésben semmi gyanúsat, holott belegondol-

²⁹ Mindszenty és a hatalom. I. m. 152. XXVII. sz. dokumentum. Katona István jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty ügyről. Budapest, 1971. július 23.

³⁰ Nixon Library, National Security Council (NSC) Files, Country Files, Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Box 693. Puhan budapesti amerikai nagykövet 1783. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 16.

³¹ „Az elmúlt hétvégén a pápa végre személyes táviratot küldött neki, amiben melegen, de határozottan tájékoztatja, hogy elvárja a bíborost Rómába még a püspöki zsinat szeptember 30-i megnyitása előtt.” Memorandum Arthur Downeytől a Nemzetbiztonsági Tanács részéről az elnök nem-

hattak volna: Mindszenty csöndes „kicsempészése” helyett a színódusra sereglett püspökök a legautentikusabb hírvivői lesznek a történéseknek, és még csak szószegéssel sem lehet a Szentszékét vádolni. Mivel a pápa személyes óhajáról volt szó, már nem nyílt tér manőverezésre és időhúzásra.

A bíboros 1971. szeptember 28-án, reggel 8 óra 28 perckor lépett ki a budapesti amerikai nagykövetség épületéből.³² Távozása fagyos hangulatban ment végbe. Állítólag „elfelejtette” megköszönni a nagykövetnek, hogy másfél évtizedig vendégül látták.³³ Kerülte a feltűnést. Útlevele Pehm József névre szólt. Opilio Rossi bécsi apostoli nuncius, Giovanni Cheli vatikáni tanácsos, valamint Zágón József prelátnak kíséretében a budapesti Szabadság térről, minden kitérő nélkül a bécs-schwechati repülőtérre autózott (ahol a magyar titkosszolgálat filmre vette minden lépését). Szülőfalujától sem köszönhetett el, igaz, már nem élt egyetlen közeli családtagja sem. Bécsből a menetrendszerinti géppel, amelynek teljes első osztályát kibérelték, még ugyanazon a napon Rómába repült. Az út minden tekintetben zavartalan volt, a római reptéren várakozó 15–20 újságíró „hoppo maradt”, mert Mindszenty semmiféle nyilatkozatot nem adott. Szlipij lebergi nagyérsek, akit még Hruscsov bocsátott szabadon XXIII. János pápa alatt, és az akkoriban elhunyt Beran prágai érsek után Mindszenty volt a harmadik kelet-európai főpap, aki oly sok dráma és szenvedés után Rómába érkezett.

A történekről a magyar tömegtájékoztatási eszközök még aznap rövid hírt adtak. A magyar időszámítással szinkronban működött az olasz, és ugyanekkor közölték VI. Pál pápa – természetesen a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsával egyeztetett – egyházkormányzati döntését is: az addigi esztergomi apostoli kormányzót, a már valóban idős és beteges Szabó Imre segédpüspököt egészségi állapotára tekintettel felmentette, és helyébe Kisberk Imre címzetes püspököt, a székesfehérvári apostoli kormányzót nevezte ki. Nem minden vita nélkül sikerült a személyben megegyezni. Kisberk hosszú időn át a kommunista párt feketelistáján szerepelt. Érthető, hogy a nyugati kommentárok miért könyvelték el kinevezését a Vatikán kifejezett sikerének. Nem is sejtették, hogy tevékenysége az ismertnél összetettebb és sokkal ellentmondásosabb, hiszen

zetbiztonsági tanácsadójának, Henry Kissingernek. Washington, 1971. szeptember 23. In. FRUS Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972. I. m. 291–293:291.; Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentésében is az áll, hogy a Szentszék megbízottja átadta Mindszentynek a vatikáni államtitkár levelét, amelyben közli Mindszentyvel, hogy a pápa szeptember 30-a előtt kívánja fogadni őt. Mindszenty és a hatalom. I. m. 174–175. XXXV. Dokumentum. Jelentés a Politikai Bizottságnak, a Mindszenty-ügy állásáról, valamint a Magyar Népköztársaság kormánya és a Vatikán közötti megállapodás ismertetésének rendjéről, 1971. szeptember 18.; Hasonló tartalom: ÁBTTL 3.2.9. R-8-009/1. 23. „Vecchio”. Feljegyzés, Budapest, 1971. szeptember 15. – Zágón József 1971. szeptember 10-én még nem tudott arról, hogy létezne ilyen, Mindszentyt konkrét időpontra Rómába rendelő levél. Vö. *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája és Magyarország i. m. 115.

³² Nixon Library, National Security Council (NSC) Files, Country Files, Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Box 693. A budapesti amerikai nagykövetség 1851. sz. távirata a külügyminisztériumba, 1971. szeptember 28.

³³ MOL XIX-J-1-j-002896/1/1971. USA TÜK-iratok, 17. doboz. Beck István berni (Svájc) magyar nagykövet jelentése Péter János külügyminiszternek. Tárgy: Davis berni amerikai nagykövet magyarországi útja. Bern, 1971. október 20.

több-kevesebb sikerrel, de az államvédelem is foglalkoztatta.³⁴ Kisberk életútja érzékelteti a lojalitásnak és ellenzésnek azt a drámai feszültségét, ami ezekben az évtizedekben a magyarországi katolikus egyházat jellemezte. A személyében való egyetértéssel mindenesetre elhárult egy újabb konfliktus keletkezésének lehetősége, viszont egy meglehetősen furcsa helyzet állt elő: a Szentszék továbbra is az immár szabad Mindszenty bíborost tekintette esztergomi érseknek, de az árva főegyházmegye tényleges vezetésével egy címzetes püspököt bízott meg, aki 1974-ig egyidejűleg két egyházmegyét is kormányozott.

VI. Pál pápa 1971. november 5-én a formális udvariasságon túlmenő hangvételű levélben köszönte meg Nixon elnöknek, amiért Mindszenty Józsefet az Egyesült Államok diplomáciai képviselője ily hosszú időn át befogadta.³⁵ Puhan nagykövet budapesti munkájáról két évvel később vont mérleget: „Nos, amikor ide megérkeztem, az Egyesült Államok és Magyarország között nem volt kapcsolat, viszont a hivatalomban tartózkodott a római katolikus egyház egy bíborosa. Ma, négy évvel később, az országaink közötti kapcsolatok – ha figyelembe vesszük, hogy az Egyesült Államok a Kelet–Nyugat-egyenlet nyugati tényezője, a NATO legnagyobb hatalma, ez meg egy kis ország, amit 50 000 szovjet katona tart megszállva – egészen normálisak. A bíboros már nem lakik nálunk. Egészen jó viszonyban állok a magyar kormánnyal.”³⁶ A „Mindszenty-ügy” ezzel még nem zárult le, csak a főszereplő kényszerült 79 évesen emigrációba.

³⁴ Már 1951-ben megkísérelhették beszervezni, de ekkor még a róla nyitott dosszié a sokatmondó „Áruló” címet viseli. Beszervezéséről 1958-ból – amikor hozzájárultak segédpüspöki kinevezéséhez – egy „hatos karton” tudósít, ám a kapcsolat még ekkor sem válhatott érdemivé, mert munkadossziéja, amely az általa írt jelentéseket tartalmazza, csak az 1968–1971 közötti időszakról maradt fenn. *Mózessy Gergely*: A megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Új Ember, Budapest, 2006. 123–142. és *Uő*: Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök fogsága. In: *Acta Papensia*, 2006/1–4. 213–226.

³⁵ Nixon Library, National Security Council (NSC) Files, Country Files – Europe, Box 732. Vatican, Vol II. June 1970–31 Dec. 1971 [2] VI. Pál pápa levele Nixon elnöknek, 1971. november 5. Másolat.

³⁶ Nixon Library, Nixon Move 2010. CFSU CO 35. White House Central Files (WHCF) Subject Files Countries (CO) Box 35. [Ex] CO 64 Hungary 1/1/73 – Alfred Puhan budapesti amerikai nagykövet levele Henry Kissinger külügyminiszternek. Budapest, 1973. január 30.